

University of Groningen

De apocalyptiek

Ruiten, Jacques van

Published in:
Schrift

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
1991

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):
Ruiten, J. V. (1991). De apocalyptiek. *Schrift*, 134, 64-68.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

de apocalyptiek

De gemeenschappelijke bedding van jodendom en christendom vóór het schisma komt onder andere tot uitdrukking in de *apocalyptische literatuur*. Deze belangrijkste literaire stroming in de Tweede Tempelperiode heeft zijn bronnen in het Oude Testament en heeft het gedachtengoed van het Nieuwe Testament en de vroeg-christelijke literatuur ingrijpend beïnvloed. In dit artikel bespreken we de begrippen apocalyps en apocalyptiek, en geven we een overzicht van de apocalyptische literatuur en van enkele belangrijke apocalyptische thema's. We besluiten onze bijdrage met een korte bespreking van de oorsprong en van de doorwerking van de apocalyptiek.

Apocalyps en apocalyptiek

Het woord *apocalyptiek*, dat afgeleid is van het Grieks (openbaring, onthulling), is een moderne benaming zowel om een bepaald type van literatuur mee te beschrijven als om een bepaalde religieuze houding mee aan te duiden, waarin de nadering van het einde van deze tijd en het toekomstig lot van de mens overheersend is. Het lijkt ons zinvol deze twee aspecten te onderscheiden en te benoemen met afzonderlijke termen, waarbij *apocalyps* duidt op het *literaire genre*, terwijl *apocalyptiek* duidt op een specifiek patroon van ideeën, een religieus gedachtengoed.

Het *genre* van de apocalyps kan men het best omschrijven als een vorm van openbaringsliteratuur met een narratieve structuur, waarin een openbaring door tussenkomst van een bovennatuurlijk wezen aan een menselijke ontvanger wordt getoond. Deze openbaring is meestal visueel van aard, dat wil zeggen dat de inhoud van de openbaring wordt gezien in *visioenen*. Boven aardse wezens laten de ontvanger een transcendente werkelijkheid zien. Een *auditieve* openbaring verheldert en interpreteert gewoonlijk het visuele.

En Henoch, de gezegende en rechtvaardige man van de Heer, vertelde zijn parabel, terwijl zijn ogen open waren. Hij zei: „Dit is een heilig visioen van de hemelen, die de engelen mij laten zien: en ik hoorde alles van hen en ik begreep het”. (1 Henoch 1:2)

Het bovennatuurlijke wezen is meestal een engel (*angelus interpres*), hoewel in christelijke teksten vaak Christus als middelaar optreedt. In de Openbaring van Johannes treft men verschillende middelaars: Christus, engelen en andere hemelse wezens, zoals de oudsten. De openbaring toont een transcendente werkelijkheid die zowel *tijdelijk* is, voor zoverre het het einde der tij-

den, de eschatologische verlossing, op het oog heeft, als *ruimtelijk*, voorzover het een andere, bovennatuurlijke wereld met zich mee brengt. De eschatologische verlossing is altijd definitief van karakter en wordt meestal gekenmerkt door een of andere vorm van persoonlijk leven na de dood. Daarnaast treft men ook kosmische en politieke transformaties aan die het einde kenmerken. De bovennatuurlijke realiteiten brengen altijd een activiteit van een bovennatuurlijk wezen, engel of demon, met zich mee, terwijl in veel apocalypsen een gedetailleerde hemelse geografie wordt beschreven.

De visionaire openbaring is meestal niet gepubliceerd op naam van een schrijver, maar wordt toegeschreven aan een beroemd figuur uit het verleden: Henoch, Noach, Baruch, Abraham, Mozes. Dit *pseudepigrafisch* karakter brengt de apocalypsen in verband met tradities, die verbonden worden met deze oude wijzen. Veel apocalypsen hebben daarnaast een *esoterisch* karakter, in die zin dat de leer wordt overgeleverd in een kring van ingewijden:

Gedurende veertig dagen werden vierennegentig boeken geschreven. En toen de veertig dagen beëindigd waren, zei de Allerhoogste tot mij (Ezra): „Maak de vierentwintig boeken (van de hebreeuwse canon), die jij het eerst geschreven hebt, openbaar, en laat de waardige en de onwaardige ze lezen. Bewaar echter de zeventig boeken, die het laatst werden geschreven, zodat je ze aan de wijzen onder je volk kunt geven. Want in hen is de bron van het begrip, de fontein van wijsheid en de rivier van kennis” (4 Ezra 14:45-46)

De term *apocalyptiek* verwijst naar het religieuze gedachtengoed dat de inhoud van de apocalypsen uitmaakt, namelijk de transcendente eschatologie. Dit gedachtengoed treft men echter ook buiten de apocalypsen aan. Apocalyptiek is de aanduiding van een *gedachtenpatroon dat samenhangt met het einde van deze tijd en het toekomstig lot van de mens*. Een aantal motieven komen hierin vaak voor. Zo kunnen we wijzen op de verdorvenheid van het huidige tijdsgewricht en de verdrukkingen voor Gods rechtvaardigen die daarmee in verband staan. Verlossing wordt niet meer verwacht binnen deze geschiedenis en door menselijke activiteit. Men verwacht een ophanden zijnde omverwerping van alle aardse omstandigheden. Dit einde wordt gezien als een kosmische catastrofe. In het doen en laten van deze wereld wordt ingegrepen

door de tussenkomst van God, zijn gezalfde of door een leger van engelen en demonen. Na de catastrofe is er een nieuwe verlossing voor de rechtvaardigen in Israël. De overgang van catastrofe naar verlossing is het werk van God of zijn gezalfde, en heeft de vestiging van het Koninkrijk van God op aarde tot gevolg. Er is een scherp onderscheid tussen deze tijd en de toekomstige tijd. Een belangrijk aspect van de apocalyptiek is ook dat de inhoud van de wereld-geschiedenis van te voren bij de schepping bepaald is, terwijl deze in segmenten is verdeeld, zoals bijvoorbeeld de aanduiding *Tienwekenapocalyps* duidelijk laat zien.

Volgens sommigen is *apocalyptiek* ook een socio-religieus fenomeen dat is ontstaan in bepaalde groeperingen, apocalyptische bewegingen. Zo ziet men de *Sitz im Leben* van de apocalyptiek wel in de vrome godsdienstige bijeenkomsten van personen die zich verzetten tegen de heersende priesterklasse.

We moeten met dergelijke constateringën echter voorzichtig zijn, omdat van een polemiek tegen priesters in de apocalyptische literatuur weinig tot niets te merken is. De vooral priesterlijke gemeenschap van Qumran heeft apocalyptische literatuur niet gemeden, maar deze juist ook zelf voortgebracht. Uit de analyse van het literaire genre blijkt verder dat de apocalypsen niet éénzelfde sociaal milieu als achtergrond hebben.

De apocalypsen en de andere apocalyptische literatuur lijken eerder voortbrengselen te zijn van speculatief ingestelde individuen, die als „zieners” en „wijzen” geïnteresseerd waren in geheimen die normaal voor de mensen ontoegankelijk zijn. We kunnen dezen niet onderbrengen bij een welomschreven religieuze of maatschappelijke groepering. Men kan echter niet ontkennen dat sommige apocalyptische boeken een politiek stempel dragen, bijvoorbeeld anti-seleucidisch en anti-romeins. Het boek Daniël en gedeelten van 1 Henoch zijn geschreven tegen de achtergrond van de Makabeese opstand, terwijl 4 Ezra en 2 Baruch zijn geschreven na de vernietiging van de tweede Tempel als antwoord op de problemen die daarmee samenhangen. Sociale deprivatie en snelle culturele veranderingen, zoals het helleniseringsproces, lijken ten grondslag te liggen aan de apocalyptische literatuur.

De apocalyptische literatuur

Veel werken die tot het genre „apocalyps” behoren, bevatten materiaal dat niet geheel overeenkomt met de beschrijving van apocalyptiek, terwijl veel werken die formeel gesproken geen apocalypsen zijn, overlopen van apocalyptiek. Wij wijzen op andere, verwante literaire genres als de testamenten en de orakels en op de *pesjerim* uit Qumran. Wij geven hier een opsomming van de apocalyptische literatuur om de lezer enige indruk te geven van de omvangrijkheid ervan.

Hoewel het Oude Testament vrij veel apocalyptisch getinte literatuur kent, zoals Jesaja 24-27, 56-66, Ezechiël 38-39 en Zacharia 9-14, wordt tot het literaire genre apocalyps slechts *Daniël 7-12* gerekend. Dit is niet de oudste apocalyps. Waarschijnlijk wordt deze tekst namelijk voorafgegaan door delen van het boek 1 Henoch [1 Hen 1-36, de *Wekenapocalyps* (=1 Hen 93:1-10; 91:11-17) en het boek van de astronomische verhandeling (1 Hen 72-82)], terwijl de *Dierenapocalyps* (1 Hen 85-90) ongeveer gelijktijdig aan Daniël is. Zowel het boek Daniël als 1 Henoch hebben de latere apocalypsen in meer of mindere mate beïnvloed.

In de zogenaamde intertestamentaire literatuur onderscheidt men naast 1 Henoch nog *achttien* apocalypsen, meestal van joodse oorsprong, hoewel soms met christelijke bewerkingen rekening gehouden moet worden: 2 Henoch, 3 Henoch, Sibyllijnse Orakels, de Verhandeling van Sjem, Apokryphon van Ezechiël, de Apocalyps van Zefanja, 4 Ezra, de Griekse Apocalyps van Ezra, de Visioenen van Ezra, de Openbaring van Ezra, de Apocalyps van Sedrach, 2 Baruch, 3 Baruch, de Apocalyps van Abraham, de Apocalyps van Adam, de Apocalyps van Elia en de Apocalyps van Daniël. Daarnaast bevatten andere intertestamentaire werken apocalyptische gedeelten, waaronder het Testament van de Twaalf Patriarchen (Testament van Levi 2-5), het Testament van Abraham, het Testament van Mozes, Jubileën (vooral Jub 23), het Martelaarschap en de Hemelvaart van Jesaja en 4 Baruch.

Ook de Dode Zee rollen bevatten veel apocalyptische literatuur en werken waarin apocalyptische passages voorkomen. Wij kunnen onder andere wijzen op de *pesjerim*, het Damascusdocument, de Regel van de Gemeenschap, de Dankpsalmen, de Strijdregel, de beschrijving van het Nieuwe Jerusalem en het document over Melchizédek.

Het Nieuwe Testament kent maar één apocalyps, en wel het boek *Openbaring van Johannes*. Er is daarnaast wel meer apocalyptisch materiaal aan te wijzen, zoals Matteüs 24; Marcus 13; Lucas 21; 1 Tessalonicenzen 4; 1 Korinte 15; 2 Petrus 3.

Tenslotte kunnen wij nog wijzen op zo'n vierentwintig nieuwtestamentische apokriefen en pseudepigrafen, waaronder de Apocalyps van Johannes de Theoloog, de Apocalyps van Petrus, de Apocalyps van Paulus, Pastor Hermas, het Testament van de Heer, 5 Ezra, de vragen van Bartholomeüs, het Boek van de Opstanding van Jezus Christus door Bartholomeüs de apostel, de Apocalyps van de Maagd Maria, Apocalyps van Jacobus, Zosimus, de mysteries van de heilige apostel Johannes en de Heilige Maagd en Jacobs ladder.

De apocalyptische literatuur begint als een kleine beek in het Oude Testament, verbreedt zich tot een immense rivier in de joodse literatuur van de Tweede Tempelperiode en mondt uit in de christelijke literatuur van het Nieuwe Testament en van de nieuwtestamentische apokriefen en pseudepigrafen. Het is daarom ondoenlijk om in het korte bestek van dit artikel ook maar enigszins een overzicht te geven van de thematieken die in deze literatuur ter sprake komen. Evenmin kun-

nen we de ontwikkelingen die in de loop van de tijd binnen de apocalyptische literatuur plaatsvinden, beschrijven. Wij beperken ons daarom tot het geven van een aantal voorbeelden van veel voorkomende thema's.

Transcendente eschatologie

Wij hebben er op gewezen dat de *eschatologische verlossing* een belangrijk thema is in de apocalyptische literatuur. Het is een vorm van toekomstverwachting, die het huidige tijdsgewricht als slecht en verdorven beschouwt en die geen heil meer verwacht in het heden. Men ziet de verlossing tegemoet in de vorm van een plotseling en nabij geacht ingrijpen van God en diens legerscharen. Deze verlossing brengt een universeel oordeel met zich mee, waarbij de goeden van de slechten worden gescheiden. Voor de rechtvaardigen is er daarna een of andere vorm van persoonlijk leven na de dood, terwijl er ook kosmische veranderingen kunnen plaatsvinden.

Het ingrijpen van God wordt in veel apocalypsen beschreven tegen een donkere achtergrond. De huidige tijd wordt gekarakteriseerd door alle soorten van kwaad en onderdrukking. De goddeloze machthebbers onderdrukken de rechtvaardigen. De vervolgingen worden op vele plaatsen op vaak gruwelijke wijze beschreven:

En het gebeurde, dat ook zeven broers met hun moeder gegrepen werden en door de koning gefolterd met gesels en riemen, gedwongen werden de mond te zetten aan het verboden varkensvlees. Een van hen sprak als hun woordvoerder: Wat wilt u vragen en van ons te weten komen? Want wij zijn bereid liever te sterven dan de voorvaderlijke wetten te overtreden. Daarop geraakte de koning buiten zichzelf en gebod pannen en ketels gloeiend heet te maken. Nadat deze onmiddellijk gloeiend gemaakt waren, gebod hij hem, die als woordvoerder opgetreden was, de tong uit te snijden, en hem, zoals de Skythen plegen te doen, de hoofdhuid af te rukken en handen en voeten af te houwen onder het oog van de andere broers en zijn moeder. Toen er nog slechts een volslagen wrak van hem overgebleven was, beval de koning hem, uit wie de levensgeesten nog niet geweken waren, naar het vuur te brengen en te braden. (2 Makk 7:1-5)

Het lijden waaraan de rechtvaardigen zijn blootgesteld, is dermate hevig, dat een verlossing niet meer in de gewone geschiedenis verwacht wordt. De woorden van Jesaja dat het de rechtvaardige zal welgaan, omdat hij

de vrucht van zijn werken zal eten, terwijl het de goddeloze slecht zal gaan (zie Jes 3:10-11; vgl. Deut. 28), bieden hen geen troost meer.

De mensen zelf kunnen de loop van het gebeuren niet meer beïnvloeden. Er is daarom een bovennatuurlijk ingrijpen nodig. God grijpt in de duistere wereld in. Hij daalt af naar de aarde. Zijn komst is dermate hevig dat de gehele natuur beeft, de bergen smelten als was en de aarde schudt op zijn grondvesten:

Degene die in de hemel woont, zal opstaan van zijn koninklijke troon. Hij zal met verontwaardiging en wraak namens zijn zonen uitgaan vanuit zijn goddelijke woning. En de aarde zal beven, zelfs haar eindén zullen schudden. En de hoge bergen zullen laag gemaakt worden. Ja, ze zullen schudden, als omsloten valleien zullen zij vallen. De zon zal geen licht geven, en in duisternis zal de hoorn van de maan vluchten, en in stukken gebroken worden. Het zal geheel in bloed veranderd worden. Zelfs de kring van sterren zal in wanorde zijn. (Test Mozes 10:3-5)

In andere teksten kan men lezen dat God een representant doet opstaan of dat hij deze naar de mensen zendt, de messias, ook wel de Uitverkorene of de Mensenzoon genoemd. De messiaanse verwachtingen van het Jodendom vertonen geen uniform patroon. Zo treft men de verwachting van een politieke messias aan, de Davidszoon, die Jeruzalem van de heidenen zal zuiveren en Israëls onafhankelijkheid zal herstellen. Een dergelijke verwachting is bekend uit het Nieuwe Testament (Mt 22:42; Mc 12:35; Lc 20:41) en is gebaseerd op de oudtestamentische profetieën (bijv. Jer 23:5).

De gemeenschap van Qumran kende de verwachting van twee messiasen in de eindtijd. Een priesterlijke messias uit Levi en een koninklijke uit David, die gewoonlijk als messias van Aäron en messias van Israël worden aangeduid.

Daarnaast komt de verwachting van een pre-existente messias voor. Nog vóór de schepping van zon, maan en sterren was hij reeds bij God. Aan het einde der dagen zal God hem tot de mensen zenden om de machtigen te verslaan en sterken van hun troon te lichten (zie 1 Hen 46:1-6; 48:1-6; 4 Ezra 12:32; 13:26).

Het natuurlijke verloop van de geschiedenis wordt door het ingrijpen van God of zijn gezalfde verstoord. Abnormale gebeurtenissen spelen zich af in de natuur, uitlopend op het laatste universele oordeel:

God, die in de hemel woont, rolt de hemelen op zoals een rol wordt opgerold, en het gehele bonte hemelgewelf valt op de verwonderde aarde en oceaen. Een eeuwige waterval van hevig vuur zal stromen, en de aarde zal verbranden, en de zee zal verbranden, en het hemelgewelf en de dagen van de schepping zelf zullen in één smelten en zich scheiden tot heldere lucht. Er zullen niet langer zijn fonkelende sferen van hemellichamen, geen nacht, geen dageraad, geen talrijke dagen van zorg, geen lente, geen zomer, geen winter, geen herfst. En dan zal het oordeel van de grote God komen in het midden van de grote wereld, wanneer al deze dingen gebeuren. (Sib. Orakels III:80-93)

Het laatste oordeel wordt voorafgegaan door een algemene opstanding der doden (zie bijv. Dan 12:2). De gedachte van een persoonlijk leven na de dood voor de rechtvaardige is een belangrijke opvatting in de apoca-

lyptische literatuur. Treft men in Jezus Sirach nog de gedachte aan dat zowel de rechtvaardigen als de goddelozen naar de onderwereld gaan (Jezus Sirach 41:1-6), in latere tijden is voor de rechtvaardigen de onderwereld slechts een tussenstation vóór hun opstanding in de eindtijd (bijv. 2 Makk 7:9). Daarnaast vinden we de voorstelling dat de zielen van de rechtvaardigen niet naar de onderwereld afdalen in afwachting van hun lichamelijke opstanding, maar dat zij ten hemel worden opgenomen:

Ik zweer u dat de engelen in de hemel u ten goede zullen gedenken voor de heerlijkheid van de Grote, en uw namen zullen worden opgeschreven voor de heerlijkheid van de Grote. Hebt goede moed, want vroeger werd u afgemat door onheil en kwelling, maar nu zult u stralen als de lichten van de hemel en verschijnen. En de poorten van de hemel zullen geopend worden. En uw geschrei zal gehoord worden, en uw oordeel waarvoor u schreit, zal ook verschijnen; want van alle heersers zal rekenschap gevraagd worden voor al uw verdrukking, en van allen die hen geholpen hebben u te beroven. Hebt goede moed en wanhoopt niet, want u zult grote vreugde hebben als de engelen van de hemel. U hoeft zich niet te verbergen op de dag van het grote oordeel en u zal niet bevonden worden als de zondaars en het eeuwige oordeel zal ver van u zijn voor alle generaties van de eeuwen. (1 Hen 104:1-5)

Tijdens het laatste oordeel zullen de hemelse boeken, waarin de daden der mensen zijn bijgehouden, worden geopend:

En ik zag een grote witte troon en Hem, die daarop gezeten was, voor wiens aangezicht de aarde en de hemel vluchtten, en geen plaats werd voor hen gevonden. En ik zag de doden, de groten en de kleinen, staande voor de troon, en er werden boeken geopend. En nog een ander boek werd geopend, het boek des levens; en de doden werden geoordeeld op grond van hetgeen in de boeken geschreven stond, naar hun werken. (Apok 20:11-12)

Tijdens dit oordeel worden levenden en doden geoordeeld. God zelf treedt meestal als rechter op (zie bijv. 4 Ezra 7:33-44), maar ook de als Zoon des Mensen of Uitverkorene aangeduide messias kan het oordeel uitspreken (bijv. 1 Hen 45:1-5).

De rechtvaardigen wacht het aardse of het hemelse paradijs. Zij bezitten nu wijsheid, vrede, rust en vreugde. Zij zijn gered van het lijden en de kwellingen. Zij zijn verzameld en leven in gemeenschap met God, de Messias, of de engelen in licht en heerlijkheid. Soms betekent dit dat er kosmische transformaties plaatsvinden, waarbij ook de oude wereld vernietigd wordt, en een nieuwe wereld tevoorschijnkomt (Apok 21:1; 2 Petr 3:10-13).

De goddelozen hebben geen toegang tot de veranderde aarde, zij zullen daarop geen voet zetten. Evenmin is er voor hen plaats in de hemel. Hun lot is in de poel van vuur en zwavel (Apok 21:8) of in de Gehenna, waar het vuur de gehele dag brandt (Targ Jes 65:5).

De transcendente ruimte

Bij de bespreking van motieven die in verband gebracht worden met de transcendente eschatologie, mag het duidelijk zijn geworden dat ook de *bovenaardse wereld*,

de hemel, de hel en het optreden van engelen en demonen, een belangrijke rol spelen in de apocalyptische literatuur. Zo komt het voor dat een openbaring plaatsvindt door middel van een bovenaardse reis, waarbij de visionair door hemel, hel en ver afgelegene gebieden, aan de overzijde van de „gewone” wereld, reist, begeleid door engelen. Wij kunnen wijzen op de hemelreizen van 1 Henoch 17-36. Op zijn rondreis ziet Henoch de verzamelplaatsen van de sterren en van de winden. Hij ziet de plaatsen waar de zielen van de overledenen worden opgeborgen en bewaard blijven tot aan de dag van het grote oordeel (1 Hen 22). Engelen komen voor in alle soorten en maten. Ze treden op als overbrengers en interpretatoren van de visioenen, zij zijn reisleiders in de hemelen, paardrijders, gevleugelden, vredesengelen, beschermengelen enzovoort.

In 1 Henoch wordt de tekst van Genesis 6:1-4, waarin de zonen van God gemeenschap hebben met de dochters van de mensen, omgebouwd tot een theologie van de gevallen engelen. Zij verderven de mensen, onder andere door het onderricht in verboden wetenschappen, zoals het maken van wapens.

Ook demonen spelen in de apocalyptische literatuur een belangrijke rol. Belial, Lucifer, Satan en anderen, strijden met de engelen, zij brengen de wereld in gevaar, terwijl de Antichrist een gevaar voor het optreden van de messias betekent aan het einde der dagen.

De wortels van de apocalypiek

Hoewel er misschien sprake is van andere, Perzische en hellenistische, invloeden, moet de oorsprong van de apocalypiek toch vooral gezocht worden in de bijbelse literatuur, en wel in de profetische literatuur. Het is onmogelijk de gehele ontwikkeling van profetie naar apocalypiek in detail te beschrijven omdat het bronnenmateriaal in de 4e en 3e eeuw voor Christus, de periode waarin dit proces moet hebben plaatsgehad, zeer gebrekkelijk is. Niettemin geven verschillende elementen van de late profetische literatuur een beginnende ontwikkeling van de apocalyps te zien.

Met betrekking tot de *literaire vorm* kunnen wij wijzen op Zacharia 1-6, waarin een aantal nachtvisioenen voorkomen, die geïnterpreteerd worden door een engel. Deze interpretatie refereert aan toekomstige, eschatologische gebeurtenissen. Het verschil met de apocalypsen is echter dat deze eschatologie niet transcendent van karakter is. Er wordt géén kosmische transformatie verwacht, noch een individuele transcendentie van de dood, maar alleen de transformatie van het land Israël.

Verder kunnen wij wijzen op Ezechiël 40-48, het visioen van het ideale Jerusalem. In dit gedeelte van het boek wordt de profeet, door bemiddeling van een engel, rondgeleid door het Nieuwe Jerusalem. Deze passage lijkt niet alleen op geschriften als „*De beschrijving van het Nieuwe Jerusalem*” van Qumran, maar ook op passages als de rondleiding van Henoch naar geheime plaatsen van de hemel en de aarde (1 Henoch 17-36) en vele andere teksten in de apocalypsen.

Wat betreft het *woordgebruik* van de apocalypsen kunnen wij er op wijzen dat veel apocalyptische literatuur doordrenkt is van oudtestamentische citaten en allusies. In de Openbaring van Johannes kan men in driekwart van het aantal verzen referenties naar het Oude Testament aantonen, in totaal meer dan driehonderd gevallen van oudtestamentische doorwerking. De manier waarop het Oude Testament wordt gebruikt in de apocalyptische literatuur is opvallend, omdat bijna nergens een citaatformule of een bronvermelding gebruikt wordt.

Men kan zich afvragen waarom in de apocalyptische literatuur géén expliciete citaten voorkomen. Mogelijk kwam dit door het pseudepigrafische karakter. Veel werken pretendeerden namelijk geschreven te zijn nog vóór de Tora, zoals bijvoorbeeld het boek 1 Henoch.

Omdat deze werken toch aansluiting zochten bij de Heilige Schrift, maakt men gebruik van *impliciete* citaten. Door het afzien van expliciete citaatformules kon een al te scherp onderscheid tussen twee soorten van teksten, namelijk de canonieke geciteerde tekst en de niet-canonieke tekst, vermeden worden. Bij andere apocalyptische literatuur die wel gedeelten van de Schrift zouden kunnen hebben citeren, omdat zij op naam staan van figuren die na Mozes hebben geleefd (bijv. Baruch en Ezra, of de niet pseudepigrafische Openbaring van Johannes) gebeurt dit ook niet, omdat er reeds een literaire conventie van impliciete citaten gevestigd was.

Het afzien van expliciete citaatformules maakt het vaak moeilijk om de oudtestamentische allusies te identificeren. Daarbij komt dat men op bijzonder vrije wijze gebruikt maakt van het Oude Testament, op een eigen wijze worden teksten en beelden gecombineerd tot een eigen verhaal.

Ook *inhoudelijk* is er een punt van continuïteit aan te wijzen tussen de profetische en de apocalyptische literatuur, en wel hun *eschatologie*. Tegelijkertijd moet men hier rekening houden met vergaande veranderingen

van de profetische boodschap. De verwachting van een betere toekomst was bij de *pre-exilische* profeten beperkt tot een betere toekomst voor het land in deze wereld. De hoop bestond hierin dat de gemeenschap moreel gezuiverd en gereinigd zou worden van alle slechte elementen, dat zij zou kunnen bloeien en voorspoed hebben temidden van de volken, dat haar vijanden ofwel vernietigd zouden worden ofwel gedwongen zouden worden Israël en zijn God te erkennen en dat het land geregeerd zou worden door een rechtvaardige, wijze en krachtige koning van het huis van David.

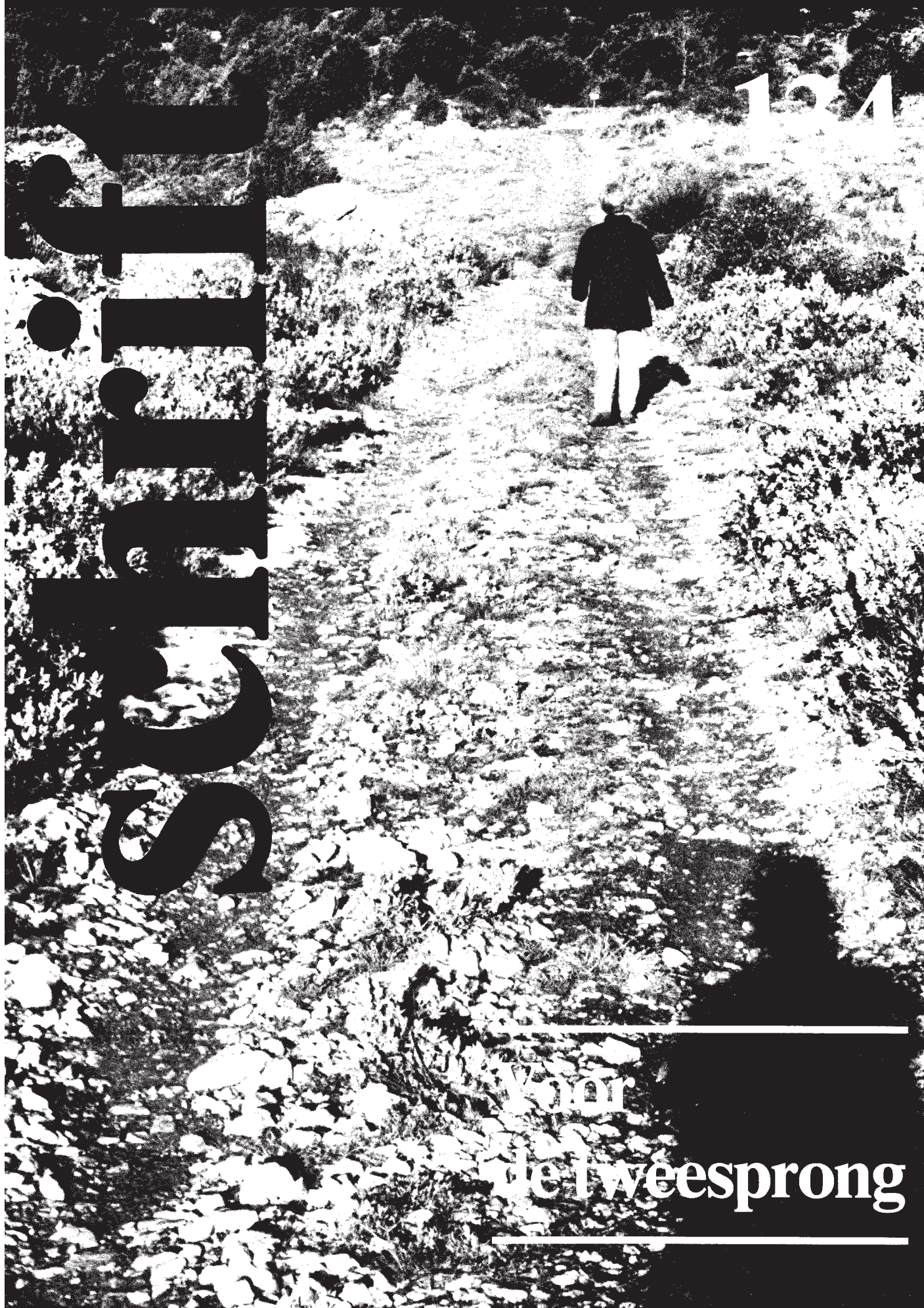
Deze toekomstverwachting wordt in latere perioden, samenhangend met de politieke omstandigheden, aangepast. *Post-exilische* profeten als Trito-Jesaja, de schrijver van Jes 24-27, Zacharia 9-14, Joël en Ezechiël 38-39 weerspiegelen een toekomstverwachting die de apocalyptiek benadert. In deze teksten wordt gesproken over een kosmische versterking en vernietiging van deze wereld, gevolgd door een transcendente verlossing, een nieuwe hemel en een nieuwe aarde en mogelijk ook de vernietiging van de dood (vgl. Jes 26:19, hoewel de opstanding hier waarschijnlijk eerder verstaan moet worden in de zin van Ez 37:1-14, de herrijzenis van het volk).

Samengevat kunnen wij stellen dat men in de profetische literatuur formele en inhoudelijke aanknopingspunten met de latere apocalyptiek aantreft. Wat betreft de vorm liggen aanknopingspunten in de wijze van openbaring en de nadruk op bovenaardse, hemelse realiteiten (Zach 1-6; Ez 40-48). Wat betreft de inhoud ligt de continuïteit, behalve in het woordgebruik, vooral in het karakter van de eschatologie (Jes 24-27, 56-66, Ez 38-39, Zach 9-14).

De doorwerking

De apocalyptische literatuur was één van de belangrijkste literaire en religieuze uitdrukkingsvormen in de Tweede Tempelperiode. Terwijl haar wortels in het Oude Testament te vinden zijn, is de apocalyptiek van grote invloed geweest op het latere jodendom en op het christendom. De sterke nadruk op het eschatologische element is centraal in de ontwikkeling van de christelijke leer. Hoewel de apocalyptiek in de rabbijnse literatuur (Midrasj, Misjna, Tosefta en Talmud) bijna integraal wordt afgewezen, speelt ook daar de toekomstige hoop en verwachting een grote rol. Verscheidene passages verwijzen naar de messias, het oordeel, de opstanding en de komende wereld. Ook in de joodse mystieke literatuur treft men duidelijk de doorwerking aan van de apocalyptische literatuur. Wij kunnen wijzen op bijvoorbeeld de *Hechalot* en de *Merkaba*-literatuur. Zowel de literaire vorm van de apocalyps als het transcendente eschatologische aspect zijn daar aanwezig. Tenslotte kunnen we nog wijzen op de christelijke gnostische literatuur, die hun wortels voor een belangrijk deel in de apocalyptische literatuur hebben liggen. Met recht kan men daarom de apocalyptiek beschouwen als één van de doorgaande lijnen tussen jodendom en christendom.

Jacques van Ruiten

134

Stijf

Voor
de tweesprong

SCHRIFT 134

mei 1991

verschijnt tweemaandelijks

directie:

Bas van Iersel en R. Dijker

redactie:

Henk Bloem, Bas van Iersel, Ruth van der Waall,
Ellen van Wolde, Harry Manie (redactiesecretaris)

adres redactie:

Reestraat 28
5408 XB Volkel

adres administratie:

Mgr. Suyslaan 4,
6564 BV H.Landstichting

Bestellingen uitsluitend schriftelijk.

verzorging illustraties:

Lambert van Gelder

lay-out en druk:

Janssen Print Nijmegen

abonnementsgelden:

Nederland, Ned. Antillen en Suriname

België en Luxemburg

1. gewoon jaar-abonnement f 35,-; Bfr. 630

2. gebonden jaargang (zonder port) f 43,50;
Bfr. 785

3. bibliotheek-abonnement (1 + 2 samen)
f 66,-; Bfr. 1200

4. losse nummers f 6,-; Bfr. 110

overige landen:

Dezelfde prijzen als voor Nederland + verpak-
kings- en portotoeslag f 10,-; Bfr. 185

kortingen:

studenten: 20% bij rechtstreekse bestelling en
betaling.

missionarissen: 20% bij rechtstreekse bestel-
ling of via C.L.M.

betalingen:

Voor Nederland: U ontvangt in het begin van
het jaar een acceptgiro.

België: PCR-000-0518035-55

t.n.v. pater J.M. Klaps

Mosselerlaan 133, 3600 GENK

Overige landen: Giro 1738100 t.n.v. paters

Montfortanen Schrift, Mgr. Suyslaan 4,

6564 BV H.Landstichting, Nederland.

Uitgegeven onder auspiciën van de katholieke
Bijbelstichting.

ISSN NUMMER 0167-3114

voor de tweesprong

Met de tweesprong wordt in dit nummer het moment of proces bedoeld van het uiteengaan van kerk en synagoge aan het eind van de eerste eeuw. In dit nummer willen we speuren naar de oorzaken van deze scheiding en op zoek gaan naar de situatie ervoor en erna. Wat zijn de gevolgen van dit schisma en hoe tref je een en ander in het Nieuwe Testament aan.

De blikrichting bij het lezen van de Schrift en met name van het Nieuwe Testament wordt namelijk vaak bepaald door de situatie van NA de tweesprong, door de scheiding van „jodendom” en „christendom” met alle daarbij behorende stereotypen, opposities en thematieken. De aandacht gaat bijna uitsluitend uit naar het eigene, het nieuwe en de doorgaande lijn, de continuïteit komt te weinig in het vizier.

Het Nieuwe Testament kan ook op een andere manier gelezen worden: als het ware met de stroom mee. Er is zeker gedurende enige tijd nog geen sprake van een tweesprong. Hoe verhelderend werkt een dergelijke lezing naar het verstaan van de teksten en hoe gaat een en ander in zijn werk? Dat zijn vragen die in dit nummer onderwerp van bespreking zijn. Als voorbeelden van zo'n lezen met de stroom mee komt het thema van de verrijzenis aan bod en het daarmee samenhangende sterven voor de Naam. Ook het genre, het wereldbeeld en de thema's van de apocalyptiek worden op deze wijze uitgewerkt. Aparte aandacht is er voor de levenspijlers waarop jodendom én christendom gegrondvest zijn.

Aan het slot van dit nummer zijn twee bijdragen opgenomen waarin de auteurs reflecteren op deze gemeenschappelijke bedding van jodendom en christendom, van synagoge en kerk, en zoeken naar wegen waarlangs de historisch onvermijdelijke splitsing toch weer het kruispunt van ontmoeting in echte dialoog kan worden.

Harry Manie, redactiesecretaris

Inhoudsopgave

<i>Prof. dr. K.A.D. Smelik</i>	Het scheiden van de wegen	43
<i>Bart Jan Koet</i>	De kern van de zaak: op zoek naar het gemeenschappelijke van jodendom en christendom	49
<i>H.J. de Jonge</i>	Jezus' dood voor anderen en zijn opstanding	54
<i>P.J. Tomson</i>	Tora, eredienst, liefdadigheid: drie pijlers van het leven	59
<i>Jacques van Ruiten</i>	De apocalyptiek	64
<i>Wiel Logister</i>	De moeizame verwantschap tussen kerk en synagoge	69
<i>Leo Bakker</i>	Hoe groot is het gemeenschappelijk geestelijk erfgoed van joden en christenen?	74
<i>Douwe van der Sluis</i>	Boekbespreking	80

Bij de illustraties:

foto omslag en foto blz. 78: Lambert van Gelder; foto blz. 77: Ronald Sweering.